

poglavlju o identitetima. Pokazuje se da je proces *traganja* imanentan stanju tranzicije, subjektima u „tekućemu modernitetu“, i da indicira topos imaginarija tranzicije koji je u znatnoj mjeri formativan.

4.4 Prostori tranzicije

Pitanje prostorā u posljednjem je desetljeću artikulacije „lakog kapitalizma“ (Bauman 2011: 59–62) postalo problemom koji nadilazi okvire urbanizma i arhitekture i postaje žarištem interesa raznorodnih disciplina, poput humane geografije, koje epistemološka uporišta pronalaze upravo u humanistici, posebice u sociološkim i antropološkim istraživanjima, u konstelaciji poteza koji se okupljaju oko tema vezanih uz simboličke i političke prakse artikuliranja prostora, uz pitanja distribucije moći, slobode, reprezentacije identiteta i uz pojmove vezane uz modernitet i paradigme nakon njega. U tom, i terminološki označenom, „prostornom zaokretu“ (*spatial turn*) proisteklom iz poststrukturalističkih istraživačkih interesa prostori se nameću kao simbolički pregnantna mjesta; naglasak je na istraživanjima „proizvodnje prostora“ (Lefebvre 1991).

Problematika prostorā aktivira se nadalje iščitavanjima u okvirima dovršenih projekata, industrijalizacije, moderne, „teškog kapitalizma“ i sl., u okviru „postmodernog stanja“, kao u najznamenitijem primjeru Davida Harveya (Harvey 1990), „supermoderniteta“ kod Marca Augea (Auge 2001) ili Lefebvreove „potpune urbanizacije društva“ (Lefebvre 2003). Pri tome smjer humane geografije, započet još u sedam-

desetima pionirskim istraživanjima Edwarda Soje (Soja 1971), koji se nastavio njegovim utjecajnim problematiziranjima pojmova postindustrijskog grada, „postmetropolisa“ (Soja 2000), posljednjih se desetljeća razvio kao zasebna disciplina i pritom se znatno približio humanistici. U tom (spontanom) združenom projektu humana ili kulturna geografija „otkrila“ je i potencijal „sekundarnih svjetova“ (Kneale 2003, Blunt, Gruffurd i dr., ur. 2003), fikcionalnih, literarnih prostora. Budući da je književnoteorijski i književnokritički okvir u takvome pristupu neizbježan, ova pozicija istraživanja tekstova naglašava model prema kojem u analizi „valja na umu imati naraciju“ (Kneale 2003: 44), odnosno funkcionalnost opisa prostora unutar kompleksne strukture teksta. Zanimljiv je to i ilustrativan obrat u kojemu se disciplina proizašla iz geografije, dakle s ruba prirodnih znanosti, asimptotski približava interesima znanosti o književnosti.

Uz ove *poteze* humane geografije, antropologija i društvene znanosti problematiziraju stvarne prostore u već kanonskim radovima Lefebvrea, Castellsa ili Augea (Lefebvre 1991, 2003, Castells 2002, Auge 2001). Promjena proizvodnje prostora u vremenu dovršetka moderniteta iščitava se u glasovitoj Augeovoj opreci između „mjesta“ i „nemjesta“. Augeovo „mjesto u pravom smislu“ (Auge 2001: 43) onaj je prostor izravnih kontakata, prostor povijesti, i u širokom smislu, prostor moderniteta, kojeg određuju „identitarno, odnosno i povijesno“ (isto: 73). I humani geografi i istraživači ostalih disciplina lociraju i opisuju određeni koncepcijski prijelom koji nastaje u poimanju prostora i mjesta, rez koji korespondira s refrenom o dovršetku moderniteta, odnosno „supermoderniteta“ (Auge 2001). Novi ne-prostori, *ne-mjesta* pojavljuju se

i objavljuju u povijesti u uvjetima drugačijih artikulacija kapitalizma; to su prostori definirani neosobnim, reproduktivnim i nepovijesnim, poput zračne luke, *shopping centra* (isto) ili autoceste, anonimne hotelske sobe, javnog prijevoza (Bauman 2001: 103).

Zygmunt Bauman u *Tekućoj modernosti* nadovezuje se na ovaj koncept *ne-mjesta* i gradi novi koncept: „Ne-mjesta imaju neka zajednička obilježja s našom prvom kategorijom *tobože javnih*, ali naglašeno *ne-ljudnih mjesta* [istaknuo B.K.]: obeshrabruju pomisao o ‘nastanjivanju’ zbog čega su kolonizacija i pripitomljavanje tog prostora gotovo nemogući“ (Bauman 2011: 102–103).

Ovi potezi u širokoj raspravi prostorima pokazuju da su se zajedno s promjenom ekonomske paradigme, s raznim oblicima dovršetka moderniteta ili „teškog“ moderniteta prostori i proizvodnja prostora počeli mijenjati. U ovome je odlomku stoga jedan od ciljeva detekcija promjena predodžbi prostora (odnosno proizvodnje tih predodžbi).

I u hrvatskoj se znanosti o književnosti tema prostorā počela istraživati i donekle ispunjavati analitički potencijal tog kompleksnog pojma u polju književnosti. Istraživanja Krešimira Nemeca posljednjih godina kreću se upravo u smjeru analiza literariziranih prostora (Nemec 2006, 2010³¹) jer *topografija književnosti* otkriva motivsku razradu koja računa na semantičku potpunost operirajući ideološkim kodovima. Motiv grada i pojam urbanoga, „urbane“ književnosti važan je, formativan za velik dio tekstova od realizma do suvremenosti, no taj je pojam višestruko proble-

---

31 I različiti radovi anglista Stipe Grgasa bave se prostorom u književnosti, u hrvatskoj i u anglofonim književnostima.

matičan te se njime ekstenzivno bavi Maša Kolanović u članku „Što je urbano u ‘urbanoj prozi’? Grad koji proizvodi i grad iz kojega proizlazi suvremena hrvatska proza“ (Kolanović 2008).

Pitanje stvarnih prostora, posebno javnih, i rasprava o njihovom upravljanju postalo je aktualna globalna politička tema i poprište na kojem se odvija jedan od najizraženijih sukoba s dominantnom neoliberalnom koncepcijom čija je agenda posvemašnja privatizacija resursa. Taj se sukob u različitim varijantama odigrava u cijelom svijetu, od zemalja „trećeg svijeta“ i ozbiljnih priča o privatizaciji primjerice vodnih resursa, do razvijene Zapadne Europe i različitih lokalnih pobuna zbog simboličkih značenja prostora, primjerice protestima zbog namjere rušenja i preuređenja starog kolodvora u Stuttgartu 2010. ili referendumom o budućnosti berlinske zračne luke Tempelhoff. U Hrvatskoj se razvila cijela mreža lokalnih građanskih političkih pokreta, odnosno različitih inicijativa poput „Prava na grad“ u Zagrebu, „Srđ je naš“ u Dubrovniku, „Volim Pulu“ u Puli, koje reagiraju na državne i lokalne politike (ne)upravljanja javnim prostorima. One su organizirale značajne (pa i višegodišnje) prosvjedne i informativno-edukacijske akcije od kojih je najpoznatija „Operacija: grad“ i koje su, uz pomake u javnoj percepciji pitanja o politikama prostora, proizvele i respektabilan broj izvornih i prijevodnih tekstova o problematici prostora. Svakako među brojnim izdanjima ovih inicijativa valja izdvojiti zbornik *Operacija grad: Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti* (Kovačević i dr., ur. 2008).

Nije stoga slučajno da u Hrvatskoj i šire polje humanistike prati interes za prostore te se upravo posljednjih godina o prostorima pišu rasprave iz pozi-

cije kulturne politike, Andrea Zlatar *Prostor grada, prostor kulture* (2008), kao i antropološke studije i zbornici, poput *Značenje grada* (Gulin Zrnić 2009) ili *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture* (Čapo, Jasna i Gulin Zrnić, Valentina ur. 2011) kao i traganja za *Znakovima postmodernog grada* (Horvat 2007).

4.4.1 Pojam *urbanog*

Pojam grada i pojam *urbanog* u toj su mjeri iskorištavani, opisivani, problematizirani i obrađivani u okviru humanističkih znanosti kao i u arhitekturi, urbanizmu i društvenim znanostima da bi ih se moglo odrediti kao svojevrsne *konceptualne superstrukture*. Prema Lefebvreu, urbano društvo predstavlja opis i definiciju suvremenoga društva, „urbana revolucija“ potisnula je elemente predindustrijskoga ruralnog svijeta te je urbanost postala dominantnom (Lefebvre 2003). U tom bi smislu pojam urbanosti na neki način bio redundantan jer bi potencijalno mogao obuhvaćati cijeli sadržaj društvene stvarnosti. Urbanost kao redundantan ili čak posljedično zastario i nepotreban pojam potvrđuje upravo Lefebvreova polazna hipoteza izložena na samome početku studije *Urbana revolucija*: „Društvo je postalo u potpunosti urbanizirano. Ova hipoteza zahtjeva definiciju: *urbano društvo* je društvo koje je rezultat *potpune urbanizacije* [istaknuo B.K.]. Ta je urbanizacija danas virtualna, ali će u budućnosti postati stvarna“ (Lefebvre 2003: 1). Lefebvre pojašnjava da je spomenuta potpuna urbanizacija učinak modernizacije koja je potpuno transformirala predindustrijski poljoprivredni život na selu vezan uz poljoprivredu, no naglašava upravo „virtualnost“ ovakvog hipotetičkoga

pojma urbanosti. Za Lefebvreovu povijesnu studiju urbano je fenomen opterećen ideologijom kapitalizma (koji nameće kategoriju protoka viška vrijednosti) te tako i on zapravo potvrđuje proširivanje značenja pojma urbanog s pozicije prostornog fenomena prema ideološkom. U tom smislu pojam koji se nameće u potpunoj dominaciji, čak i uz pretpostavku „virtualnoga“ potencijala, ne bi tako mogao proizvoditi sebi jasno supostavljenu opoziciju.

Pojam *urbanog* i *urbanosti* postavlja se na hrvatskom književnome polju kao značajan pojam izvan okvira u kojemu se o njemu razmišlja kao o isključivo prostornom fenomenu. Urbanost, upravo u smislu potpune dominacije pojma, pretpostavka je artikulacije suvremene hrvatske književnosti i pojam urbanog na različitim razinama natkriljuje i određuje veliki dio suvremene hrvatske književne produkcije. Pojavljuje se ne samo kao književni motiv ili mjesto radnje, već se djelokrug ovoga pojma raspršuje sve do pozicija književnoga i kulturnog polja; dobar dio književne produkcije opisuje se, uz sintagmu „stvarnosne proze“, i onom „urbane proze“. Na inflatorni karakter pojma urbanog u prozi upozoravala je već Maša Kolanović u članku „Što je urbano u urbanoj prozi“ (Kolanović 2008). Primjećujući da se tome pojmu pridružuju „beziznimno pozitivne vrijednosti“ (isto: 88), Kolanović zaključuje da se pojam urbanog mora promatrati kao „prekrižen“ pojam (isto). I pojam *grada* u tekstovima, premda gotovo samorazumljiv, u metodološki različitim iščitavanjima širi se podrazumijevajući konstruktivne potencijale identiteta i (ideoloških) pozicioniranja vezanih uz njega.

Ako se pojam urbanog i može promatrati kao „prekrižen“, redundantan, neprecizan i zastario, on u polju hrvatske kulture i književnosti nije lišen smi-

sla, pojam je prepoznat, koristi se i u njega se upisuju sasvim određena značenja. Taj „višak značenja“ (isto: 71) u polju hrvatske kulture i književnosti u sebi nosi, temelji se i otkriva sasvim specifične sastavnice, a one, dakako, računaju i na identitetne, kulturalne i ideološke opreke.

Jedan od najfrekventnijih i najoperativnijih simboličkih i ideologiziranih toposa hrvatske proze o tranziciji činila bi tako opreka *urbano – ne-urbano*, pri čemu je urbanost gotovo obvezujuća autolegitimacija pripovjednih subjekata (ali i autora) dok se u drugu stranu opreke upisuju različiti sadržaji, no uglavnom nevezani uz prostorne pojave, već uz različite identitet-ske odrednice. Urbano je nadređeni pojam i prešutna autolegitimacijska pretpostavka³² i koliko god je njegov sadržaj teško odrediti zbog različitosti značenjskoga upisivanja, još je izazovnije potraga i prepoznavanje sadržaja njegove (neimenovane) binarne opreke, o čemu će biti riječi u poglavlju o identitetima.

U većini tekstova s privilegiranim pripovjedačem, veliki grad (Zagreb) mjesto je osobne emancipacije, od provincijskih osobnih povijesti i roditeljskih duhova (romani Milka Valenta, Roberta Perišića ili Marinka Koščeca), odnosno „grad predstavlja prvo mjesto artikulacije likova“ (Kolanović 2011: 343). U okviru korpusa analiziranih proznih tekstova pozi-

---

32 Favorizirani urbani prostor kao neosporna pozitivna kategorija (Kolanović 2008) predstavlja prvo (auto)identifikacijsko uporište i na širem polju hrvatske kulture; uz žanrove „urbane“ proze specificiraju se i „urbana glazba“, „urbani kafići“, „urbana moda“, „urbana plemena“ i sl., međutim, ta nesumnjivo kulturalno značajna pojava proširenja značenja izlazila bi iz okvira ovoga istraživanja.

tivna značenjska upisivanja u pojam urbanog najeksplicitnija su u onim pripovijestima koja na neki od načina povezuju pojam urbanoga sa supkulturnim ili kontrakulturnim (auto)identifikacijama pripovjedača i fokalizatora.³³ U tim se tekstovima urbanost može javljati i u sklopu diskurza krize ili „ugroze“ grada, gotovo s nostalgичnim, čak i konzervativnim impulsom. Iščitava se to primjerice u romanu Gordana Nuhanovića *Posljednji dani pankaa*, u dijelovima u kojima se opisuje degradacija urbaniteta, artikularana kroz supkulturnu identitetsku razinu, i zaziva istovremeno nostalgичan, pa i ekscentričan, apsurdan pokušaj „obrane“ tog *minulog kulturnog dobra* i njegova simboličkog kapitala. U projekt „obrane Mokre Kifle“ (Nuhanović 2006: 81), kulturnog kafića vinkovačke alternativne scene osamdesetih, glavni je protagonist uvučen zajedno sa starom klapom i kroz niz epizoda s lokalnim akterima sudjeluje u različitim neuspjelim akcijama i promišljanjima o tranzicijskim identitetskim, stoga i prostornim transformacijama u kojima se mogu iščitavati i elementi karakteristični za postindustrijska društva:

Tako je započeo period naših pohoda na stambene blokove, prigradska naselja i radničke četvrti. Njuškali smo oko prastarih, u korov zaraslih bunkera, osamljenih trafika i izdvojenih garažnih kompleksa; spuštenih farova, kao u zasjedi, čekali bismo nadomak čađavog skeleta što je preostao od upravne zgrade bivšeg prehrambenog diva jer je Mario vjerovao da negdje, na razvalinama epohe,

---

33 Primjeri su i kod Bulića, Nuhanovića i Perišića i razrađivat će se u poglavlju o identitetima.

stasava novi naraštaj koji tek treba dovesti onamo gdje mu je i mjesto – u Mokru kiflu.

Osobitu nadu polagao je u željezničarsku koloniju koja je, tradicionalno, bila rasadište pankera. Paleka, Umorno Oko, Doktor Pankili i Goca Praštalo – ali i toliki drugi živi i mrtvi znanci – ponikli su baš u obiteljima željezničara i Mario se tješio kako ta plodna žila ne može tek tako usahnuti. Naravno, nisam ga imao srca podsjećati da Hrvatske željeznice upravo proživljavaju svoje najteže trenutke i da se ta kriza mora reflektirati i na djeci zaposlenika. (Nuhanović 2006: 95–96)

Roman Vlade Bulića također na mjestima problematizira ugroženu urbanost,³⁴ a ona je u romanu Roberta Perišića eksplicitno imenovana uz ironičan stereotipiziran (p)opis njezina sadržaja vezanog uz identitetske oznake:

Odakle odjednom sve ovo? Ta pobjegao sam u Zagreb, postao urban, bio na tisuću koncerata, živim s glumicom koja igra avangardne komade, držao sam se kul, sve sam napravio po propisu... Možda sam čak i pretjerivao... Jer strah od toga da netko ne pomisli da sam seljak – tjerao me da čitam posve nerazumljive postmodernističke knjige... (Perišić 2007: 161–162)

---

34 Posebice u reminiscencijama na probleme prilikom pokušaja organiziranja gitarijade i *punk* koncerta, kada se lokalni kriminalac i nasilnik jasno izjašnjava da „(...) neće pankere u svomu gradu“ (Bulić 2006: 105). Bulić, međutim, i kroz cijeli roman, a posebice u središnjoj priči *Putovanje u srce hrvatskoga sna* intenzivno problematizira i dekonstruira odnos urbanog i onog drugog.

Ako je u vrijeme tzv. proze u trapericama urbano značilo mladenačko legitimiranje generacije u opreci i osporavanju tradicionalnih društvenih struktura (Flaker 1976), i ako je prostor sela, otoka (ili poluotoka), a ne u značajnoj mjeri grad, u egzistencijalističkom modelu (Milanja 1996 i Nemeč 2003) predstavljao poprište ogoljavanja egzistencije i bio metafora egzistencijalne pustoši, ako u vrijeme kvorumaske proze (današnje) urbano pretpostavlja samorazumljiv kompleks elemenata (postmoderne) slagalice, *brikolaža* „divljega mišljenja“ (Milanja 1996: 129), u prozi u tranziciji pojam urbanoga pak preuzima sadržaje koji se pozicioniraju od konzervacijskog impulsa s primjesama kulturnog elitizma (otuda i često aktualizirana pozicija privilegiranog pripovjedača), uz dopuštanje samosvjesnih autoironičnih komentara, pa do sporadičnog upisivanja malograđanskih sentimentata u pojam urbanog, primjerice kod Nade Gašić, u romanu *Mirna ulica, drvored*, u kojemu problematika prostora i inače čini značajan sloj.³⁵

Sve ove pozicije potvrđuju dominaciju i vrijednosnu artikulaciju urbanog, no one nisu jedine u korpusu suvremene proze, predodžba je grada još naslojenija. Suprotni parnjak u opreci predstavljao bi također heterogen pojam, ali lišen „bezuovjetne pozitivnosti“ koju nosi pojam urbanog. Pojam urbanoga u snažnoj je opreci prema (često parodiranoj) predodžbi ne-urbanog, neciviliziranog (ruralnog), zapravo alteriteta koji

---

35 – Zamislite kako bi grad izgledao kada bi se po njemu kretale sam pristojne Daše, doktorice Anite, sestrične Vesne, moja malenkost. Ha?

– Grad bi bio gluhonijem, gledao bi sebi pred noge, jedva bi pozdravljao i bio bi po mojoj mjeri“ (Gašić 2007: 39).

se doživljava kao prijatna. U sadržaj tog neimenovanog pola opreke uobičajeno se upisuju vrijednosne značajke koje nose negativnu identifikaciju, odnosno predstavljaju konstrukciju *drugosti*, opoziciju i opreku dominantnim, također kompleksnim, identifikacijskim uporištima protagonista, pripovjedača i fokalizatora. Ta reakcija proizvodi diskurz samorazumljivog vapaja za urbanim gdje se *drugost*, i to ona podudarna predodžbama *drugih* koje proizvodi balkanološki diskurz, prenosi u zamišljenu predodžbu *anti-urbanog*. Pri tome se poziva na implicitnu tradiciju, koja je, paradoksalno ili ne, vezana uz neposrednu neburžoasku, socijalističku prošlost. O cijelom tom značenjskom, vrijednosnom i ideološkom upisivanju sadržaja u narativne postupke te o procesima identifikacije i samoidentifikacije bit će riječi u poglavlju o identitetima.

4.4.2 Konceptualna superstruktura: grad i organizacija kompleksnog prostora

Ako apstraktan pojam urbanog nosi u svojoj interpretaciji naznake (pseudo)konzervativnog elitizma i buržoaske opčinjenosti, konkretan prostor *grada* u tekstovima dodatno je višeslojan, uz ovaj model grada kao neupitne vrijednosti, on se otkriva i kao neuralgično mjesto modernističkog potencijala iščitljivosti. Predodžba grada zapravo je proturječna, s jedne strane računa na oblik dogovora o afirmaciji urbaniteta, s druge strane u tekstovima se grad aktualizira kao poprište društvenih anomalija i tranzicijskog društvenog kaosa.

Krešimir Nemeč u studiji *Čitanje grada* (2010) upućuje upravo na tu drugu pretpostavku predodžbe tranzicijskog grada. Dovodi ga u vezu s onom u hrvat-

skoj književnosti realizma, kod Kovačića primjerice, no negira izravnu mogućnost usporedbe jer u tranzicijskoj predodžbi grad za stupanj više zrcali dekadenciju društva i prepoznaje se kao prostor „vulgarne profanosti, opće nesigurnosti i najodvratnije konzumerističke manipulacije“ (Nemec 2010: 229). Nemec to ilustrira čitanjem prostora grada u Vidićevom romanu *Gangabaga* i u Bovićevim *Metastazama*. Degenerativna slika prostora grada može se iščitati najzornije upravo u prozi o gubitnicima tranzicije ili, u mjeri još naglašenije, u prozi s aktivnim pripovjedačem, kod Naprte, Vidića i Gerovca ili u Bovićevom drugom romanu *Ljudožder vegetarijanac*.

Ova optužujuća predodžba grada zahtijeva svakako dodatnu razradu. Grad kao konzumeristički moloh, a koji se pritom nameće i kao „prvo mjesto artikulacije likova“ (Kolanović 2011: 343), predstavlja zapravo prostor u koji se upisuju snažni emocionalni ulozni likova. U narativima s motivima „povratka u stari kraj“ taj je emocionalni ulog još naglašeniji, primjerice kod Bulića, Nuhanovića ili Savičević Ivančević, no subjektivan odnos pripovjedačkih subjekata prema prostoru može se iščitavati i u drugim tipovima teksta. Primjeri su brojni:

Apaurini, štok-kola i trava, genijalan su, nekad mi se čini i jedini, način preživljavanja vikenda u dalmatinskom gradiću koji je, po turističkoj ponudi, na listi drugi odozdo. Jedini način da preživiš Thompsona koji te napada sa svih strana. Da se ogradiš. Da razviješ privatno ludilo jače od općeg i oboliš od najjače spolne bolesti u Hrvata koju povjeriš samo najboljima kad im kažeš: „Ma boli me kurac!“. (Bulić 2006: 167)

Dobro sam vidjela — sve se promijenilo brže i temeljitije od mene koja sam zadnje godine provela u mjestu na pokretnoj vrpici, dok je sve drugo jurilo i raslo. Rijetko sam dolazila doma, svaki put zatečena kad bih otišla u centar, u zapadni dio grada, gdje stanuje sestra, u iskričavi *showroom*, kričavi izlog jednog polupanog i pokradenog svijeta...

Na mene i Ma kad sjedimo na balkonu, pijemo smlaćeno pivo iz plastičnih boca ili jedemo dinje, a ventilator na ogradi glumi njezin vjetar. Susjedi koji nemaju klimu, spavaju po trosjedima razvučenim na terasama, čitave obitelji. Oko Dnevnička već posjedaju i gledaju TV. Tu se ništa nije promijenilo, nije se izmaklo. Možda je ovo jedini kut svijeta koji poznajem, pik, moj spas za mene, sigurnije mjesto. Očaj plus utočište, srećica. (Savičević Ivančević 2010: 21)

Predodžba grada je i fragmentirana te ovisi o organizaciji kompleksnog prostora. Postoji razmjerno snažna identifikacija (uz emocionalni ulog) s pojedinačnim dijelovima grada, s prostorima kvarta, naselja (usp. Gulin Zrnić 2009), kao i različite unutarstrukturalne opreke u samim gradovima. Jednu od tih opreka opisuje i Maša Kolanović u spomenutom članku (Kolanović 2008) – opreku centra i periferije grada. Orijentirajući se na sktrukturalne opreke urbano – ruralno, centar – periferija, oslanjajući se na de Certeaua i pojam *hodanja* te prateći kretanje lika-fokalizatora i njegove autolegitimacije, akcije i ispisivanje prostora, Kolanović primjećuje pojavu „prijenosnoga značenja margine“, „(...) koja se ispisuje zajedno sa subjektivom izmjenom pozicije, čime se relativizira sama

fiksnost binarne opreke centar i ne-centar, središte i margina, unutar opće morfologije urbanog prostora“ (Kolanović 2008: 80). Upisivanje sadržaja margine povezano je s lutalačkom, *flâneurskom*, dakle, modernističkom pozicijom subjekta koji grad promatra (može se to primijetiti u Bovićevim *Metastazama* u poglavljima o odlasku u gradski centar i elitne dijelove grada): „[subjektova] dominantna pozicioniranost u ne-centralne pozicije, uz koju se vežu simboličke vrijednosti margine i izolacije, prenosi se ovisno o njegovu kretanju i aktivnostima kojima on pridodaje značenja u boravljenom prostoru.“ (isto: 86). Grad je tako poprište istovremenih značenjskih i emocionalnih identitarnih upisivanja i dinamične razlomljenosti, fragmentiranosti.

Ukoliko je, dakle, prostor grada fragmentiran i prorešetan vrijednosnim simboličkim oprekama, moguće bi ga bilo povezati sa značajkama *postmodernog grada*, u kojem su upravo „prolaznost, fragmentiranost i diskontinuitet“ neke od najvažnijih značajki (Harvey 1990: 44). Pokazat će se, međutim, u zaključku ovoga poglavlja da je teza o postmodernoj artikulaciji prostornosti u literarnim predodžbama suvremene hrvatske proze donekle preuranjena. Predodžba se prema više elemenata nadovezuje na artikulacije (ne) dovršenoga moderniteta.

Relativno je malo tekstova koji bi se mogli iščitavati kao „posvete“ određenom konkretnom gradu; Vinkovci u romanu *Posljednji dani pankaa* predstavljaju i iznimku, ali i rečenu „posvetu“ upućenu gradu kakvog više nema, urbanim Vinkovcima iz osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Grad je, naprotiv, često neimenovana sredina ili je označena općom imenicom (premda mikrolokacije i kontekst orijentacijski

otkrivaju konkretne prostore). Primjeri se nalaze kod Ivančića, Vedrane Rudan, Gorana Gerovca, pa i Olje Savičević, u nekim dijelovima kod Vlade Bulića, što upućuje na namjeru da se grad kao prostor apstrahira na razinu nekog modela hrvatske tipičnosti, s druge strane računajući na čitateljski suučesnički ulog u prepoznavanju određene sredine.

Jedinstvena predodžba grada kao kiklopskog organizma može se prepoznati kroz fokalizaciju kriminalnog *bossa* u romanu *Sanjao sam slonove* Ivana Đikića. Fragmentirana slika grada slaže se u mrežu odnosa povezanih s prostorom te tako grad u ovom odlomku otkriva svoj skriveni strukturni potencijal:

Materijalizirali su se tek u iznajmljenim stanovima nedovršenih građevina i u zadimljenim sutereni-
ma na obodu grada koji se zove Frankfurt, Milano, Mainz, Köln, Basel, Stockholm, Pariz, Göteborg, Beč. Bezimeni grad samo je poligon za separaciju, gradske ulice služe samo za podizanje nevidljivih i žilavih bedema s naoružanim kulama i dubokim opkopima, za iscrtavanje granica vlastitog teritorija, jer je vlastiti teritorij preduvjet opstanka. Grad je utvrđi potreban za osjećaj okruženja, a u okruženju su odnosi napregnuti kao strune... (Đikić 2011: 50–51)

Grad se tako u analiziranoj građi ne postavlja kao prostor očvrnutih značenjskih kodova, gradovi, konkretni ili neimenovani, u tekstovima su uglavnom upravo poprišta dijaloških i polifonijskih razrada. Predodžba grada u hrvatskoj prozi o tranziciji uključuje istovremeno aktiviranje nekoliko instanci, artikulira se oko sljedećih modela:

– dominacija urbanosti uz mogući konzervacijski impuls,

- grad kao prostor tranzicijskog kaosa i devijacija u razdoblju reaktivacije kapitalizma,
- grad kao prostor upisivanja emocionalnih uloga,
- grad kao dinamičan fragmentirani prostor sa značajnom oprekom centar – periferija,
- grad kao apstraktan i tipiziran prostor.

4.4.3 Stanovi, domaćinstva i ostali urbani mikrotoposi

Superstruktura grada razlaže se na niz manjih prostora, mikrolokacija, koji u tekstovima podliježu razmjerno sličnoj, podudarnoj obradi. One elementarne, najsitnije mikrolokacije, osobni privatni prostori pretežita su poprišta tekstova: soba, stan, obiteljska kuća, balkon, prostori su koji često igraju „najvažniju sporednu ulogu“. Osobni, privatni prostor može biti ishodište za monološka trenja privilegiranih pripovjedača (Koščec, Valent, ali i Bulić, Ivančić, Vidić, Savičević Ivančević), a u topografijama gradova-u-tekstu različito se artikuliraju i drugi osobni prostori, osobni profesionalni prostori ili oni vezani uz druga osobna ili intimna iskustva (podrum u *Metastazama*, ordinacija u *Ljudožderu vegetarijancu* i *Gangabangi*, profesorski kabinet u *Wonderlandu* i sl.).

Na toj poziciji otkriva se osobni prostor kao mjesto na koje se mogu upisivati različiti osobni znakovi, identifikacije, prošlosti,³⁶ međutim, stanovi kao osobni značenjski prostori, kvalitativno gledano, preuzimaju čitav dijapazon mogućnosti značenjskoga upisivanja,

---

36 Primjeri uređenja sobe u *Metastazama* ili kod Roberta Perišića kao kroz „predmete kao kulturalne znakove“ (Clarke i dr., 1997: 109) (usp. Koroman 2013a: 130–131).

od nostalgичnog prisjećanja na djetinjstvo, netrpeljivosti prema ukućanima i zajedničkom prostoru domaćinstva, sve do potpune ravnodušnosti. Stanovi, privatni stanovi otkrivaju neke značajke organizacije prostora vezane uz ostatke prošlosti procesa, odnosno ukazuju na artikulaciju socijalizma u organiziranju prostora u tranziciji, bilo da je riječ o specifičnom uređenju prostora i identitetskim značajkama koje unose „predmeti kao znakovi“, bilo da je riječ o stambenoj i urbanističkoj politici (usp. Koroman 2013). Tipični element specifične artikulacije socijalizma kroz suvremene prostore predstavlja politika stambenog zbrinjavanja, koja se kao informant provlači kroz tekstove Vedrane Rudan ili kod Vlade Bulića:

Bija je to stan šta smo ga mater i ja dobili od škvera. Nisan zna kako se to dobijaju stanovi, ali san zna da je zato ća mi je ćaća umra i šta je radija u škveru i šta je kuća na didu. I ove stanove oko nas, u drugin zgradan, su judi isto dobivali. Svi ti stanovi su se dobivali, ili od škvera ili od neke druge firme. (Bulić 2006: 56)

Posebni motiv koji se aktualizira u tranziciji, a vezan je uz privatne stanove, predstavlja upravo suprotan proces koji se zbivao u ratnim devedesetima – umjesto stana koji se „dobija“, događaju se deložacije, nasilna izbacivanja iz stanova, nasilna useljavanja, osvajanja tuđih privatnih prostora.

Stan je bio prostran, s tri velike sobe... Bivši vlasnici, pripadnici suvišne nacionalne skupine, prisilno iseljeni odatle, ostavili su sve te rabljene stvari. (Ivančić 2005: 13)

Motiv stana kao osobnog prostora ugroženosti i nesigurnosti jedna je od glavnih tema i elemenata podteksta romana Nade Gašić *Mirna ulica, drvored* u kojem i glavni protagonist živi u prijateljevom stanu nakon što je izgubio stanarsko pravo te je stan vraćen bivšim vlasnicima. Gubitak stanarskog prava povratkom „umrlog“ vlasnika događa se i susjedu muslimanu, a nasilne deložacije motiv su pripovjedno funkcionalnih „obojenih“ snova glavnoga protagonista:

Zatim se čuje udaranje vojničke čizme o vrata stana, san prisiljava Fedora da i to vidi. Uniformirani mladići udaraju svom snagom o vrata. Vidi jednog kako udara kundakom oružja. Tam, tam, tam... Stanka. Tam tam tam... Jedan od njih zvoni bez prestanka. Baka grli djecu koja počinju plakati. Sve mu to postaje iritantno i melodramatično. Želi prekinuti san. Ipak, odustaje od napora da to učini, mora vidjeti kako će to završiti. (Gašić 2007: 25)

Motiv zauzimanja stanova i uništavanja tuđeg privatnog prostora nalazi se i u priči *Oluja* u zbirci *Kino Lika*, gdje je on naglašen dokumentarističkom hiperbolom koja prerasta u snažan komentar; u toj priči tuđi je stan osvojen i potom „označen“, zagušen fekalijama.

Stanovi, domaćinstva (*household*)³⁷ kao primarni osobni prostori, prostorne mikrostrukture otkrivaju različite mogućnosti značenjskog upisivanja, no ipak se uvijek otkrivaju kao „prava“ antropološka mjesta,

---

37 „Društveno-ekonomska formacija od jednog ili više pojedinaca koji dijele životni prostor, često uokvireno izrazom ‘koji jedu iz iste posude i žive pod istim krovom’, „ (Gregory i dr. 2009: 345).

povijesna, odnosna i identitarna: mogu se pojavljivati kao naslijeđeni konzervacijski prostori prošlosti (Bović, Savičević Ivančević), ali i kao privremeni smještaji prema kojima se uspostavlja neki oblik odnosa, u razdoblju studentskoga života (Bulić) ili tek u momentu zasnivanja obitelji (Vidić); mogu to biti naslijeđena podrazumijevajuća dobra (Bulić, Valent, Koščec) ili mogu figurirati kao projekcija klasne žudnje (Rudan, Perišić: 15), ali se otkrivati i kroz spomenute situacije ugroza i prijetnji (Gašić). Nadalje, mogu se artikulirati u odnosu prema prošlosti ili reprezentirati tranzicijski uspjeh u sadašnjosti (Bulić). Stanovi i domaćinstva, više i od razina glavnih likova i fokalizatora koji ih nastanjuju, nose u sebi demokratski potencijal široke raznolikosti tranzicijskih iskustava.

Karakterističan mikrotopos tranzicijske proze predstavljale bi i *kavana*, *birtija*, *kafić*. Cijela je zbirka priča u formi mikrožanrovskih razgovora u birtiji vezana uz zbirku Dalibora Šimprage *Kavice Andreja Puplina*. Birtija je jedan od ishodišnih toposa u romanu *Posljednji dani pankaa*, kao i u *Metastazama*, gdje prema Nemeccovu mišljenju predstavlja „važan prostor društvene razmjene i stalne cirkulacije, mjesto oblikovanja vlastite stvarnosti i prakticiranje uobičajenih rituala“ izvan čega „nije ostalo gotovo ništa“ (Nemec 2010: 234).

Kavane su mjesta koja otkrivaju fragmentiranost i oprečnost karakterističnu upravo za postmoderni grad, na što upućuje i Maša Kolanović u radu u kojem se kafići u prozi pojavljuju kao primjer konstituiranja opreke centar – periferija (Kolanović 2008). U tekstovima se upućuje na nekoliko tipova kafića – na one kvartovske u kojima se sastaju poznanici i klapa (kod Nuhanovića i Bovića primjerice) kao i na one njima slične koji su određeni identitarnošću i prošlošću.

Kavana tako ostaje središnji prostor susretanja, važno simboličko mjesto zajednice ili klape, dok s druge strane postoje i kafići koje se prepoznaje kao strane, druge i neidentitarne, primjerice dizajnirani pomodni kafići u centru. No, još značajnije, kavane i kafići u tekstovima se oblikuju i kao strogo identitarni prostori utočišta za usporedni kriminalni sustav u različitim varijantama podzemnih kafića, restorana, noćnih klubova gdje se odvijaju krimogena udruživanja te tako oni otkrivaju i latentni potencijal tih prostora. U tim se varijantama ti prostori identificiraju kao mjesta komunikacije i ekonomije razmjene svojstvene kriminalnom podzemlju (*Gangabanga, Sanjao sam slonove, Ljudožder vegetarijanac*). Kavane tako u općoj predodžbi predstavljaju prostore koji izravno upućuju na procese kontinuiteta i prema njima pripadajućih identitarnih odrednica; može biti riječ o kontinuitetima kvartovske zajednice, ali i o spomenutom kontinuitetu kriminalnog podzemlja.³⁸ Uz ove se primjere kavane pojavljuju kao i radno mjesto (Bulić) ili identitarno mjesto vezano uz drugi specifičan prostor – prostor redakcije – kao redakcijski kafić u kojem se okupljaju novinari (Vuković Runjić) i odvijaju specifične profesionalne aktivnosti.

---

38 Premda se u slučaju kavana kao kriminalnog utočišta kontinuitet ne odnosi na prostor, već na kontinuitet kriminalnog organiziranja od vremena socijalizma koji se prenosi i u razdoblje tranzicije. To je tema i motiv u tekstovima koji će se pojavljivati u sljedećim poglavljima. Kavane i restorani, klubovi, teretane i sl. kao sastajališta podzemlja mogu upućivati na kontinuitet (primjerice restoran u romanu *Sanjao sam slonove*), ali mogu biti i privremena mjesta koja odgovaraju selilačkom modelu kriminalnih skupina (primjer je u istom romanu).

I *redakcija* je poprište radnje u više tekstova: u romanima *Demoni i novinari* i *Naš čovjek na terenu* u prvom redu, a kao sporedno, ali značajno motivacijsko mjesto i u romanima *Posljednji dani pankar*, te u *Putovanju u srce hrvatskog sna*, posebno u priči *Sperma Borisa Beckera*. Ovo mjesto nije postavljeno samo kao scenografija za pozicije privilegiranog pripovjedača, ono otkriva jedan od bitnih interesa tranzicijske proze – problem posredovanja stvarnosti te proizvodnje i uvjeta njezina posredovanja (poglavlje 4.7.6). Na različite načine kodirana tranzicija u literarnim tekstovima nosi barthesovski „zalog stvarnog“ i upućuje na formalni literarni odabir kao na tek jedan od mogućih, uvijek ideološki zainteresiranih. Mediji i mjesta medijske proizvodnje u tim odabirima predstavljaju presliku i ilustraciju, a redakcija metonimiju iscrpljujućih procesa medijacije, o čemu će biti riječi u poglavlju (4.7) o medijima.

4.4.4 Nemjesta, prostori otpora, izolirani prostori drugosti i heterotopski prostori

I Nemeč (2010) i Kolanović (2011) prepoznaju prostor *shopping centra* kao bitno mjesto *topografije* tranzicije, iščitavajući upravo glavni prostor Vidićeva romana, kao i završetak romana *Naš čovjek na terenu*. U dehumaniziranom se prostoru imperativa spektakla potrošnje u tekstovima mogu iščitati „nepotrošačke“ artikulacije otpora (usp. Kolanović 2011).

Shopping centar je prema Augeu tipičan primjer nemjesta (Auge 2001). Upotreba nemjesta u književnom tekstu signalizira oblik pozicioniranja prema kontekstu u kojem nemjesta nastaju, a to je postmoderna, supermoderna (Auge 2001), kasnokapitalistička, lakokapita-

listička (Bauman 2001) društvena stvarnost. U primjeru završetka romana *Naš čovjek na terenu* takvo je nemjesto pozornica za performans, *flash mob*, događaj zajedničke dogovorene akcije otpora potrošača-pojedinaca te ovdje prostor *shopping centra* funkcionira kao nemjesto za iskazivanje otpora.

U romanu *Gangabanga* prostor *shopping centra* jedno je od glavnih mjesta radnje, radno mjesto glavnog protagonista. U njemu se razvijaju specifični kodovi komuniciranja, artikulira se specifična korporacijska logika s hijerarhijom radnika i strukturiranim ali kompleksnim odnosima s poslodavcima, šefovima i vlasnicima. Taj je prostor, iako odgovara specifičnim zahtjevima radnog prostora velike prodavaonice, uz one profesionalne, poprište najrazličitijih odnosa među likovima, od intimnih ili erotskih do kriminalnih. Biskupove smočnice kao brend i trgovački centar kao prostor toga brenda nose u sebi upisanu i opisanu opisanu povijest, i to takvu koja predstavlja paradigmatski primjer procesa privatizacije u hrvatskom postsocijalizmu:

Golemo bogatstvo stečeno u herojskim danima poduzetništva, kad je stari od običnog trgovca – vlasnika kioska s diskontnim cijenama pića ispred kojega su sjedili lokalni klošari i alkići – u širenju, pa onda u nizu preuzimanja, postao vlasnikom velikog trgovačkog lanca, sve dok nije dogurao do današnjih trgovačkih centara. Od prvog dana i kioska broj jedan, vizionarski nazvanog Smočnica, od područja njegovog gospodarskog interesa, polako je u njegovu trgovačku djelatnost počeo ulaziti i šverc kavom i cigaretama, da bi sve završilo u trgovini drogom, oružjem i ljudima. Otkad se stari

Toni povukao iz Smočnica i nominalno ih prodao međunarodnom lancu Bishop's Storea, zadržavši dio vlasničkog udjela u dionicama i časno mjesto u upravi međunarodne korporacije, nitko nije vjerovao da je taj vitalni šezdesetogodišnjak prepustio sve ostalo svome, ne toliko darovitom, sinu. Iz taktičko-marketinških razloga nekoliko mjeseci prije preuzimanja Smočnice mijenjaju ime u Biskupove Smočnice, što u gladnom kršćanskom puku izaziva povjerenje i od starine je sinonim za izobilje. (Vidić 2006: 48)

Prostor *shopping centra* u romanu *Gangabanga* tako se otkriva kao prostor u koji se upisuju dodatna povijesna i identitarna značenja, taj se prostor, premda kao kulisa podrazumijeva primjer Augeovog nemjesta, artikulira kao mjesto za čije je razumijevanje, posebice prostorne organizacije i različitih odnosa koji reflektiraju krimogene elemente, ključno poznavanje njegove povijesti. (Pre)poznavanje ovoga prostora računa na modernističke artikulacije, odnosno on predstavlja i primjer postsocijalističkog prostora, tj. prostora postsocijalističkog, tranzicijskog identitetskog konteksta.

U prostorima tranzicijskog grada pojam se *kvarta* sporadično prepoznaje kao bitan topos, što primjećuje i K. Nemeć (Nemeć 2010). Ova mikrolokalna zajednica može se u književnosti dovesti u vezu s tzv. generacijskim romanima, prozom u trapericama pa i s krugovaškom poetikom, napose onom Slamniga i Šoljana (usp. Flaker 1976, Nemeć 2003, Kolanović 2011), koja u žarištu interesa ima „klapu“. Lokalna (uglavnom muška, rjeđe mješovita) zajednica koja dijeli zajedničku prošlost i zajednički komunikacijski kôd, u prozi o tranziciji

„preživljava“ kao „staro društvo“ iz kvarta. Kwart kao lokus zajedničarstva i lokalnog suženog urbanog identiteta omogućuje više artikulacija: generacijsko i prostorno zajedništvo, narativ o boljoj prošlosti i nostalgiju, zajednički kod, mobilizaciju supkulturnih identiteta,³⁹ ali i mogućnost literarnog predstavljanja heterogenosti pojedinačnih sudbina. To je karakteristično za roman *Metastaze*, u varijanti i kod Nuhanovića, ali i, pomalo (rodno) modificirano, za roman Olje Savičević Ivančević *Adio kauboju*. U romanu *Mirna ulica, drvored* afekte u pojam kvarta upisuje panorama socijalno i dobno različitih likova. Upravo potencijal različitih (ne) snalaženja u situaciji tranzicije pretpostavka je da kvartovske individualne sudbine mogu zrcaliti mogućnosti različitih tranzicijskih razrješenja u cijelom društvu te tako kvartovska, lokalna, mjesna zajednica postaje njegovom metonimijom.

S prostorima kvarta očekivano interferiraju prostori *rubova grada*, oni koji se mogu prepoznati i u *Metastazama*, u nekim dijelovima romana *Putovanje u srce hrvatskog sna* i u romanu *Adio kauboju*. Međutim, koliko je blizina većega grada u prva dva teksta prisutna i iščitljiva, u romanu Olje Savičević Ivančević ona se u tekstu apostrofira tek u nekoliko navrata i nije prisutna kao gradivna identifikacijska opreka. Prostor u romanu *Adio kauboju* ima više poveznica s jednim drugim *međuprostorom* suvremene hrvatske književnosti, s *provincijom*, upravo i zbog teme subjektovog rasredištenja i izglobljenosti. Nadalje, prostori predgrađa u hrvatskoj književnosti oblikuju se u opreci prema gradskome središtu, i to kao subordinirani

---

39 Usp. poglavlje *Place, Identity, territory*, u zborniku *The Subcultures Reader* (ur. Gelder i Thompson 1997).

prostori gubitništva, sasvim suprotno od predodžbe američke *suburbije* kao dijela „mita dostupnosti“ i samoostvarenja srednje klase (usp. Grgas 1996).

Opreka između prostora ruba grada, domicilnog kvarta, nasuprot gradskome središtu iščitava se i u *Metastazama* Alena Bovića u romanu *Putovanje u srce hrvatskoga sna*, dok je u tekstu *Playstation, dušo*, rubni Novi Zagreb pripitomljen fokalizatorovom optikom te ga doživljava kao identitetski prostor poistovjećivanja: „S vremenom je zavolio te novozaagrebačke kvartove, te stambene nebodere, te zgrade te ‘prolaze’ i te ‘prilaze’ i kako se već sve ne zovu...“ (Valent 2005: 10).

Selo se pak u tranzicijskoj prozi predočuje na više načina: kao arkadijsko utočište, mjesto za obrađivanje vlastitoga vrta, kao u romanu *Gangabanga*, dok je druga mogućnost selo kao prizorište za egzotizaciju ili upisivanje potisnutih sadržaja. To je vidljivo na primjeru travestiranog pripovjedača u romanu *Što je muškarac bez brkova* kojemu je namjera upravo prikazivanje identitarnih *drugih*, što ponovo reproducira elitističku urbanu matricu. Priče u zbirci *Kino Lika* računaju pak na šok dokumentarnosti u oslikavanju anakronih atavizama tranzicijskog hrvatskog sela te je ovdje selo prikazano kao zaostala sredina koja predstavlja oprečnu predodžbu favoriziranoj urbanošti. U ovoj je analizi konstrukcija prostora svakako potrebno istaknuti roman Kristiana Novaka *Črna mati zemla* koji je najvećim poglavljem teksta smješten u međimursko selo. Kroz pripovjedačku optiku djeteta, odnosno posredno pripovijedanje odrasle osobe koja se prisjeća, kroz, dakle, pozicije pripovjedača koja zanimljivo varira između pozicija djetinje fantazije prepune nepouzdanosti, strahova i halucinacija i tipa

privilegiranog pripovjedača, ispričana je složena priča o usamljenosti. Prostor sela nije alijeniran ni egzotiziran iz pozicije privilegiranoga urbaniteta, on je očuđen i užasan zato da bi se kroz priču opisala stanja sveopće radikalne egzistencijalne samoće, otuđenosti i nemogućnosti prave komunikacije kao i skrivene mračne strane ljudskosti koje korespondiraju s jednako tako nepoznatljivim i strašnim početkom rata u devedesetima. Prostor sela kod Novaka predstavlja poprište dezintegracije stvarnosti baš kao i u primjerima s prostorima provincije.

Upravo je to zanimljiva pozicija smještena *između* polova grada i sela – *provincija* kao poprište. Kako je urbani habitus očekivano vezan uz veće hrvatske gradove, Zagreb i Split, postoji i nezanemariv broj tekstova koji se odvijaju u manjim gradovima ili gradićima: roman *Posljednji dani pank*a Gordana Nuhanovića smješten je u Vinkovce, a *Drenje* Luke Bekavca u slavonski gradić Drenje, *Adio kauboju* Olje Savičević Ivančević u Staro Naselje na moru. Romani, zanimljivo, na sličan način proizvode provinciju: u svim je ovim romanima dezintegracija realnog prostora važni pripovjedni interes. Kod Nuhanovića je prostor gradića u provinciji poprište nevjerojatnih kafkijanskih događanja,⁴⁰ a šum u percepcijskom kanalu osnovna je tema, ali i namjerni osviješteni pripovjedni postupak kod Luke Bekavca. Između dva snažna oprečna pola, grada i sela, smješta se tako provincija kao prostor rastakanja stvarnosti i bezvremenskog gubljenja jasnih označitelja. I roman Olje Savičević Ivančević *Adio kauboju* koristi specifičan model posredovanja

---

40 I kod Ivana Vidića sporedni prostor izoliranog sela Dupeslavaca poprište je nekoliko bizarnih epizoda.

prostora jer se temelji između ostalog i na kodu žanra vesterna. Ovakvoj predodžbi prostora bliska je i jedna predodžba grada, ona Splita devedesetih u romanu *Vita activa* Viktora Ivančića.

Suvremeni hrvatski istraživači književnosti i kulture u predodžbi i diskurzu o gradu prepoznaju Foucaultov pojam heterotopije: Andrea Zlatar u praksama kulture vezanim uz Zagreb (Zlatar 2008), Krešimir Nemec uz „novu urbanu osjećajnost“ u romanu Mirka Kovača *Grad u zrcalu* (Nemec 2010), a Maša Kolanović uz književne prostore supermarketa u romanima *Naš čovjek na terenu* i *Gangabanga* (Kolanović 2011). Čini se da bi upravo i prostori provincije odgovarali Foucaultovom opisu heterotopskih mjesta jer doista funkcioniraju kao „neposredna ili izokrenuta analogija sa zbiljski prostorom Društva, mjesta koja doista postoje i koja su oblikovana u samom temelju društva – koja su nalik protupoložajima“ (Foucault 1996: 10). Njihovo u biti modernističko, *izokrenuto* zrcaljenje,⁴¹ nadzor i logika zatvorenosti *panoptikuma* (ludnice, bolnice, zatvora), možda najočitije u izravnom suprotstavljanju predodžbe grada i provincije u romanu *Posljednji dani pankaa*, iskazuju heterotopski potencijal.⁴²

Otok je pak opsežna tema hrvatske književnosti (Šicel 2009, Mikulaco 2008, Nemec 2006), topos

---

41 „U zrcalu se vidim ondje gdje nisam, u nezbiljskom, virtualnom prostoru koji se razotkriva iza površine. Ja sam ondje, tamo gdje nisam, jedna vrsta sjene koja mi predočuje vlastitu vidljivost, koja mi omogućuje da se vidim ondje gdje sam odsutan“ (Foucault 1996: 10).

42 Vrijedi napomenuti da, premda utjecajan, Foucaultov pojam heterotopije nije dostatno razrađen i spominje se uglavnom u spomenutom tekstu, koji je zapravo bilješka za predavanja.

koji se pojavljuje u različitim stilskopoetičkim formacijama hrvatske književnosti te se u tom smislu može prepoznati i svojevrsna insulomanija (Mikulaco 2008). Pri tome otok također može preuzimati heterotopičnu, zapravo, metonimičnu, sinegdohalnu funkciju prostora u kojem se u iskrivljenom zrcalu odražava predodžba društva ili sustava, kao što je to bio slučaj u egzistencijalističkom romanesknom modelu. U tekstovima o tranziciji otok tako preuzima funkciju prostora egzotizacije, i to nekog oblika svjetonazorske egzotizacije, pri čemu takav prostor može postati poprištem preuveličavanja, radikaliziranja ili konsekvencionaliziranja pojedinih tranzicijskih procesa. To je dominantno u bestseleru Renata Baretića *Osmi povjerenik* u kojem je prostor otoka egzotiziran informacijskom izolacijom, posebnim komunikacijskim kodom, jezikom, dijalektom hibridom inzularne čakavice i engleskog, sastavom stanovništva (čine ga uglavnom starci povratnici) te posljedično oblikom direktnog organiziranja otoka i anarhoidnim odbijanjem sudjelovanja u uspostavljanju institucijama države. Događaji i likovi na otoku Treciću u Baretićevu romanu proizvode humor i kritiku upravo postupkom radikaliziranja i parodije nekih općenitih elemenata tranzicijske slagalice (npr. iseljeničtva, proizvodnje drugosti, nepovjerenja prema institucijama) i njihovog dovođenja do krajnjih apsurdnih posljedica.

4.4.5 Prostori postsocijalizma

Fragmentiranost gradskih prostora, supermarketi kao Augeova ne-mjesta i prostori otpora, mogli bi literarne prostore otvarati prema postmodernim artikulacijama. Međutim, ukoliko se analitički pogled

usmjeri kroz dodanu os vremena, otkriva se zanimljiva predodžba da su literarni prostori u tekstovima o tranziciji u značajnoj mjeri određeni prošlošću. Oni se doista artikuliraju kao postsocijalistički prostori sa svim iskustvom i neizbježnim kontekstom vremena socijalizma. U članku „Prostori tranzicije kao prostori postsocijalizma“ ta je teza razrađena i argumentirana brojnim primjerima (Koroman 2013a). Socijalistička je prošlost kao informanta „upisana“ u tekstovima kroz različite razine njihova pojavljivanja: od privatnih stanova i njihova uređenja, preko pitanja stambene politike, do samoga kompleksnog pojma urbanoga koji dijelom također baštini značenja iz socijalizma. Na taj je način radna teza o postmodernosti prostora u prozi o tranziciji dopunjena artikulacijom tih prostora kao prostora modernosti. Upravo je u literaturi o tranziciji riječ o Augeovim identitarnim, odnosnim i povijesnim prostorima i ta je poveznica s modernošću neizbježna:

Naslojeni ostaci ili potonula kulturna i društvena dobra iz prethodnog dovršenog razdoblja nalaze se tako u nekoj vrsti bezvremenskog stanja potencijala u kojem je napetost između dovršenosti, političke krutosti i čvrstine moderne, i svijeta u procesu promjene neprestano prisutna. Socijalizam utječe na razdoblje poslije, a to vrijeme razdoblje je detekcije ili nemogućnosti jasne detekcije promjena i jasnoga određivanja prema njima. Točno to događa se i s fikcionalnim prostorima u tranzicijskoj prozi, ali i s pripovjedačkim instancama; tako postavljena pripovjedna stvarnost poziva na tumačenje, interpretaciju i katkad proizvodi zaplete traganja... (Koroman 2013a: 141)

Ova razmatranja u širem kontekstu analize tranzicijske proze otvaraju važnu temu odnosa te proze prema modernitetu i projektu modernosti. Već je naznačeno u poglavlju o pripovjedačima da je moguće prepoznati modernistički pripovjedni impuls u većini tekstova, posebice u onima s povlaštenim pripovjedačem. Kada se govori o temi i predodžbi prostora u korpusu tekstova moglo bi se zaključiti da je kontinuitet identitarnih prostora jedan od elemenata koji u tekstu proizvode spomenutu „napetost“ jer se „subjekti, odnosno pripovjedne instance smještaju između mimetičkih nastojanja i modernističke aktualizacije, u svijetu, vremenu i prostorima, koji pripadaju postmodernitetu ili, moguće, još nedovršenom postmodernitetu“ (isto: 142).

Predodžba prostora u hrvatskoj prozi o tranziciji otkriva nekoliko općenitih momenata. Prostori u tranzicijskoj prozi ne pripadaju onakvim izmijenjenim, utjecajnim, artikuliranim prostorima koji obilježavaju društva nakon čvrste modernosti i postaju temom brojnih rasprava o njihovoj konceptualnoj proizvodnji u uvjetima drugačijima od ranog modernizma. Tek u rubnim epizodnim prikazima deindustrijalizacije (Savičević Ivančević, Nuhanović) to su prostori koji se mogu prepoznati kao *postindustrijski*, uza sve uvažavanje problematiziranja toga koncepta (usp. Soja 2000, Lefebvre 2003). Pojam *postindustrijskog* nije neproblematičan, određuje ga „duboko optimistična“ perspektiva koja postindustrijsko društvo vidi kao „prirodni stupanj razvoja kapitalizma“, ali s „nekoliko ozbiljnih analitičkih pukotina“ (Wharf, ur. 2006: 373), no u određenom neutralnom smislu mogao bi biti koristan za jednu razinu označavanja prostora u prozi o tranziciji jer se oni u značajnoj mjeri ne otkrivaju kao pos-

tmoderni ili supermoderni prostori. U vezi paradigme postmodernizma fragmentarnost bi mogla upućivati na postmoderne kodove, no „prolaznost“ i „diskontinuitet“ kao značajke postmodernih prostora (Harvey 1990: 44) ne mogu se potvrditi. Gradovi hrvatske tranzicije također tek rubno (primjerice u jednom prizoru iz *Metastaza*) mogu biti opisani kao prostori koji podliježu gentrifikaciji i strogoj kvartovskoj klasnoj segregaciji, premda je važno napomenuti kako se uz prostor kvarta mogu vezivati značajniji emocionalni ulozi (u *Metastazama* i u romanu *Mirna ulica, drvored* te usputno kod Vidića ili Valenta), no sistemska „ugroženost“ kvartova kao identitarnih prostora uopće se ne spominje. Čak se i predodžba javnih prostora, koja se u političkom polju hrvatske tranzicije pokazuje kao vrlo aktualna tema koja generira stvarnosne borbe i otpore, jedva dotiče. Javni „uljuđeni prostori“ (Bauman 2011) pojavljuju se u prozi razmjerno malo kao tematski identitarni problemi, tek se primjerice u prostore stadiona mogu upisivati afekti i događati „snažnije“ artikulacije.

Prostori grada koji se opisuju u tranzicijskoj prozi doista se najpreciznije mogu odrediti kao postsocijalistički prostori, s paradigmom postindustrijskoga kao širim okvirom. Oni ne samo da imaju svoju povijest već te prostore ona u znatnoj mjeri definira. U cjelovitoj predodžbi tranzicijskog imaginarija prostori se oblikuju uglavnom kao prava mjesta, identitarna, povijesna i relacijska, pred-postmoderna i to može izazivati tek implicitnu napetost, no ona u ovom slučaju nije eksplicitno ideološka već se otkriva u relacijama napetosti spram modernosti. Pritom prostori koji se nalaze *između* polova urbanog i *ne-urbanog*, i koji ne pripadaju gradovima, koji su prostori drugosti

gradovima i metropolama pokazuju potencijal za veći stupanj modernističkog oblikovanja, veću apstrakciju i potencijal heterotopije. Upravo su to mjesta u kojima se zrcali modernistička uvjetovanost prostora tranzicije. Refreni modernosti i postmodernosti i njihova odnosa tako se već s pozicija analize prostora nadaju kao bitna polazišta za okvire interpretacije tekstova o tranziciji, odnos koji će se još usložiti analizama ostalih sastavnica imaginarija.

4.5 Vrijeme tranzicije

4.5.1 O problemu vremena u pripovijedanju

Za razliku od teme prostora, problem pripovjedačkoga vremena predstavlja jednu od značajnijih tema u teoriji pripovijedanja. Pristupe vremenu u pripovjednim tekstovima razvio je ruski formalizam s već dobro poznatim razlikovanjem fabule i sižea kao načina pripovjedne organizacije teksta (Tomaševski 1998). Uz prostorne, Bahtinov koncept kronotopa referira se i na temporalne odnose, odnosno kronotop označava „suštinsku uzajamnu vezu vremenskih i prostornih odnosa, umetnički osvojenih u književnosti“ (Bahtin 1989: 193). Mark Currie u opsežnoj studiji *About Time. Narrative, Fiction, and the Philosophy of Time* (Currie 2007) obrađuje temu vremena u pripovjednim tekstovima baveći se odnosom filozofije i teorije pripovijedanja. U istraživanju odnosa naracije i vremena, sadašnjosti i prošlosti Currie uključuje Paula Ricoeura, Sartrea, sv. Augustina, Husserla, Heideggera, Derridu i druge filozofe te odmah u uvodu podsjeća kako je koncept vremena u toj mjeri složen,